# ALISHER NAVOIYNING “LISON UT-TAYR” ASARIDA MA’NAVIY KAMOLOT VA O‘Z-O‘ZINI ANGLASHNING DIDAKTIK ASOSLARI

***Kenjayeva Saodat Nurmurod qizi***

*Buxoro davlat pedagogika instituti mustaqil tadqiqotchisi*

**Annotatsiya:** Mazkur maqolada Alisher Navoiyning “Lison ut-tayr” asarida aks etgan ma’naviy kamolot, o‘z-o‘zini anglash va komil insonni shakllantirishga oid didaktik g‘oyalar ilmiy jihatdan tahlil qilinadi. Asarda qushlar timsoli orqali ifodalangan insonning ruhiy izlanishlari, nafsni yengish, o‘zligini anglash, sabr-toqat, kamtarlik va ma’naviy poklanish kabi masalalarning tarbiyaviy mohiyati ochib beriladi. Shuningdek, dostondagi ramziy obrazlar, hikoyatlar va tasavvufiy qarashlarning shaxs ma’naviyatini rivojlantirishdagi o‘rni yoritiladi. Asarning didaktik imkoniyatlarini zamonaviy ta’lim-tarbiya jarayoni bilan bog‘liq holda o‘rganish, yosh avlodda mustaqil fikrlash, o‘z xatti-harakatlarini tahlil qilish va yuksak axloqiy fazilatlarni shakllantirish masalalariga alohida e’tibor qaratiladi.

**Kalit so‘zlar:** Alisher Navoiy, “Lison ut-tayr”, ma’naviy kamolot, o‘z-o‘zini anglash, didaktika, komil inson, tasavvuf, ruhiy kamolot, nafs tarbiyasi, ma’naviy poklanish.

Alisher Navoiyning “Lison ut-tayr” dostoni o‘zbek mumtoz adabiyotida insonning ma’naviy kamoloti, o‘zligini anglashi va haqiqatni izlash masalalarini ramziy-falsafiy shaklda yoritgan muhim asarlardan biridir. Doston 1499-yilda, shoir hayotining so‘nggi davrida yaratilgan bo‘lib, 193 bob va 3666 baytdan iborat. Asar nomi “Qush tili” ma’nosini anglatadi. U fors-tojik adabiyotining yirik vakili Farididdin Attor qalamiga mansub “Mantiq ut-tayr” dostoni bilan ijodiy jihatdan bog‘liq bo‘lib, Navoiy undagi qushlar sayohati motivini turkiy tilda qayta badiiy talqin qilgan. Dostonning asosiy mazmuni qushlarning afsonaviy Simurg‘ni izlab safarga chiqishi va ushbu yo‘lda turli sinovlardan o‘tishi voqealariga qurilgan. Biroq bu sayohatni oddiy sarguzasht sifatida tushunish asarning falsafiy mohiyatini to‘liq ochmaydi. Qushlarning safar davomida duch kelgan qiyinchiliklari, o‘z istaklari va zaifliklari bilan yuzlashishi insonning ichki dunyosini anglash, nafsini boshqarish va ma’naviy yetuklikka intilish jarayonini ramziy ifodalaydi.

Shu sababli “Lison ut-tayr”ni o‘z-o‘zini anglash va axloqiy tarbiya masalalarini o‘rganishda muhim adabiy manba sifatida tahlil qilish mumkin.

“Lison ut-tayr”ning yaratilish tarixini o‘rganishda Alisher Navoiyning Farididdin Attor ijodiga munosabatini hisobga olish zarur. Navoiy dostonning tegishli boblarida bolalik davrida “Mantiq ut-tayr” asari bilan tanishgani va uning o‘ziga kuchli ta’sir ko‘rsatganini bayon qiladi. Keyinchalik shoir ushbu ijodiy niyatini amalga oshirib, qushlar sayohati haqidagi an’anaviy syujetni turkiy adabiyotga olib kiradi. Bu holat Navoiyning avvalgi adabiy merosni shunchaki takrorlamaganini, balki uni o‘zining badiiy maqsadi va ma’naviy qarashlari asosida qayta ishlaganini ko‘rsatadi. Asar tasavvufiy-irfoniy mazmunga ega. Unda insonning haqiqiy kamolotga erishishi tashqi muvaffaqiyat yoki moddiy boylik bilan emas, balki ichki poklanish, ma’naviy izlanish va o‘zligini anglash bilan bog‘liq holda tasvirlanadi. Tasavvuf an’analarida insonning ruhiy kamoloti bosqichma-bosqich kechadigan jarayon sifatida talqin etiladi. Navoiy ushbu qarashlarni qushlarning safariga bog‘lab, murakkab falsafiy tushunchalarni badiiy obrazlar orqali ifodalaydi. Dostonning muhim xususiyatlaridan yana biri shundaki, undagi ramziy obrazlar inson tabiatining turli tomonlarini namoyon etadi. Qushlarning har biri muayyan istak, qo‘rquv, zaiflik yoki dunyoviy bog‘liqlikni ifodalashi mumkin. Shu orqali muallif insonning ma’naviy o‘sishiga to‘sqinlik qiluvchi omillarni ochib beradi. Bunday tasvir usuli o‘quvchini qahramonlarning xatti-harakatlarini tahlil qilishga, ramzlar ortidagi ma’noni izlashga va o‘z xulqi haqida mulohaza yuritishga undaydi.

Doston voqealari qushlarning yig‘ilishi va o‘zlariga munosib podshoh izlashlari bilan rivojlanadi. Hudhud ularni Simurg‘ni izlashga chorlaydi. Qushlar uzoq va mashaqqatli safarga otlanishlari kerak bo‘ladi, biroq ularning barchasi ham yo‘lning qiyinchiliklariga tayyor emas. Ayrimlari o‘z istaklari, qo‘rquvlari yoki dunyoviy manfaatlarini bahona qilib, safarga chiqishga ikkilanishadi. Hudhud esa ularga yo‘lning mohiyatini tushuntiradi va maqsadga erishish uchun ichki to‘siqlarni yengish zarurligini anglatadi. Ushbu syujetning didaktik ahamiyati insonning o‘zini anglash jarayoni bilan bog‘liq. Inson ko‘pincha o‘z xatti-harakatlarini tashqi sharoitlar bilan izohlaydi, biroq qarorlariga ta’sir qilayotgan ichki sabablarni har doim ham anglayvermaydi. Doston qushlarining turli bahonalari orqali o‘z

istaklarini tahlil qilish, zaifliklarni tan olish va maqsad sari intilishda mas’uliyatni zimmasiga olish zarurligi badiiy ifodalanadi. Masalan, bulbulning gulga bo‘lgan muhabbati dunyoviy go‘zallikka bog‘lanish ramzi sifatida talqin qilinadi. Tovusning jannatga qaytish istagi, to‘tiqushning abadiy hayotga intilishi va boshqa qushlarning o‘ziga xos bahonalari insonning maqsad tanlashida turli istaklar ustuvor bo‘lishi mumkinligini ko‘rsatadi. Bu obrazlar insonning ichki dunyosi bir xil emasligi, har bir kishi o‘ziga xos istak va qo‘rquvlar bilan yuzlashishi zarurligini ochib beradi. Mazkur holatni zamonaviy pedagogik nuqtayi nazardan tahlil qilganda, o‘z-o‘zini anglash insonning o‘z qobiliyatlari, ehtiyojlari, qadriyatlari va xatti-harakatlari sabablarini tushunishi sifatida izohlanishi mumkin. Bunda doston bevosita zamonaviy psixologik nazariya sifatida emas, balki insonning ichki ziddiyatlarini badiiy tasvirlagan ma’naviy manba sifatida o‘rganilishi lozim.

“Lison ut-tayr”dagi eng muhim g‘oyaviy qatlamlardan biri qushlarning Simurg‘ sari safarida bosib o‘tadigan yetti vodiy tasviridir. Tasavvufiy talqinda ushbu vodiylar insonning ruhiy kamolot yo‘lini ifodalovchi ramziy bosqichlar sifatida qaraladi. Tadqiqotlarda ular, odatda, quyidagicha nomlanadi: Talab, Ishq, Ma’rifat, Istig‘no, Tavhid, Hayrat va Faqr-u Fano. Ayrim izohlarda oxirgi bosqich “Fano” nomi bilan qisqartirib beriladi. Talab vodiysi insonning haqiqatni izlashga kirishishini anglatadi. Bu bosqichda inson o‘z hayotining mazmuni haqida savol bera boshlaydi va mavjud holat bilan cheklanib qolmasdan, ma’naviy yuksalishga intiladi. Didaktik jihatdan bu bosqich maqsad qo‘yish, bilimga qiziqish va o‘z ustida ishlashga tayyorlik bilan bog‘liq. Ishq vodiysi ma’naviy maqsadga kuchli intilish, sadoqat va ichki qat’iyatni ifodalaydi. Bu yerda ishq faqat hissiy kechinma emas, balki insonni o‘zgarishga undovchi ma’naviy kuch sifatida talqin qilinadi. Uning tarbiyaviy mazmuni tanlangan ezgu maqsadga sodiq qolish va qiyinchiliklarga bardosh berishda namoyon bo‘ladi.

Ma’rifat vodiysi anglash va bilim orqali haqiqatga yaqinlashish jarayonini bildiradi. Inson bu bosqichda tashqi ko‘rinish bilan cheklanmay, voqea-hodisalarning ichki mazmunini tushunishga intiladi. Pedagogik jihatdan bu holat tanqidiy fikrlash, bilimlarni tahlil qilish va mustaqil xulosa chiqarish bilan qiyoslanishi mumkin. Istig‘no vodiysi dunyoviy manfaatlarga haddan tashqari bog‘lanib qolmaslik, ichki mustaqillikni saqlash va

ortiqcha ehtiyojlarni cheklash g‘oyalarini anglatadi. Bu bosqichni moddiy narsalardan butunlay voz kechish talabi sifatida soddalashtirish to‘g‘ri emas; uning tasavvufiy mazmuni insonning manfaat va istaklar ustidan ma’naviy nazorat o‘rnatishiga taalluqlidir. Tavhid vodiysi borliqning birligi haqidagi tasavvurlar va ilohiy haqiqatni anglash bilan bog‘liq. Tasavvufiy talqinda bu bosqich insonning o‘zini olamdan mutlaqo ajratilgan holda ko‘rishidan yuqoriroq ma’naviy anglash darajasiga o‘tishini ifodalaydi. Hayrat vodiysi inson bilimi va idrokining chegaralarini his etishi, chuqur ma’naviy mushohada holatiga kirishi bilan tavsiflanadi. Bu hayrat oddiy tushunmovchilik emas, balki murakkab haqiqat oldida insonning fikrlashi va ichki idroki kengayadigan holat sifatida sharhlanadi.

Faqr-u Fano vodiysi nafs va xudbinlikni yengish, o‘zini mutlaq markaz deb bilishdan voz kechish hamda tasavvufiy ma’noda ma’naviy kamolotning eng yuqori bosqichiga intilishni anglatadi. Bu tushunchalarni kundalik hayotdagi o‘zligini yo‘qotish yoki shaxsiy mas’uliyatdan voz kechish bilan tenglashtirmaslik kerak. Ularning asardagi mazmuni, avvalo, ruhiy poklanish va xudbinlikdan xalos bo‘lish g‘oyasi bilan bog‘liq. Yetti vodiy tasviri dostonning kompozitsion va falsafiy asosini tashkil etadi. Ular insonning ma’naviy yuksalishini birdaniga sodir bo‘ladigan hodisa sifatida emas, balki izlanish, sinov, anglash va ichki o‘zgarishlardan iborat murakkab jarayon sifatida tasvirlaydi. Shu sababli yetti vodiy motivini o‘z-o‘zini tarbiyalash, maqsad sari izchil intilish va ma’naviy mas’uliyatni anglash mavzulari bilan bog‘liq holda o‘rganish mumkin. Dostonda Hudhud qushlarga yo‘l ko‘rsatuvchi, ularning savollariga javob beruvchi va ma’naviy safarning mohiyatini tushuntiruvchi obraz sifatida namoyon bo‘ladi. U faqat yo‘lboshchi emas, balki tajriba va hikmatga ega murabbiy vazifasini ham bajaradi. Qushlar turli bahonalar keltirganida Hudhud ularning fikrlarini tahlil qiladi, kamchiliklarini ko‘rsatadi va safarning maqsadini anglashga undaydi. Hudhudning didaktik ahamiyati shundaki, u qushlarning o‘rniga safarni bosib o‘tmaydi, balki ularga o‘z qarorlarini qayta ko‘rib chiqish uchun zarur tushuntirishlarni beradi. Bu jihatni pedagogik jarayondagi ustoz faoliyati bilan qiyoslash mumkin. Samarali pedagog o‘quvchiga tayyor javobni berish bilangina cheklanmaydi; u savollar, tushuntirishlar va muhokama orqali o‘quvchining mustaqil fikrlashiga yordam beradi. Hudhudning qushlarga hikoyatlar aytib berishi ham alohida didaktik ahamiyatga

ega. Hikoyatlar murakkab axloqiy masalalarni obrazli va esda qolarli shaklda tushuntirishga xizmat qiladi. Ular orqali qushlar o‘zlarining qarashlarini qayta ko‘rib chiqish, hayotiy tajribadan xulosa chiqarish va safar maqsadini chuqurroq anglash imkoniga ega bo‘ladilar. Bu usul mumtoz Sharq adabiyotida keng tarqalgan ibrat orqali tarbiyalash an’anasi bilan bog‘liq.

Dostonning markaziy ramzlaridan biri Simurg‘ obrazidir. Qushlar uni izlab uzoq safarga chiqadilar va bu yo‘lda ko‘plab sinovlarni boshdan kechiradilar. Safarning yakuniy qismida Simurg‘ni izlash va uni anglash masalasi insonning o‘zligini anglash muammosi bilan bog‘lanadi. Adabiy-tasavvufiy talqinda Simurg‘ va qushlarning o‘zaro munosabati inson izlayotgan haqiqatning faqat tashqi manzilda emas, balki uning o‘zining ma’naviy o‘zgarishida ham namoyon bo‘lishi haqidagi g‘oyani ifodalaydi. Bu ramzning tahliliy ahamiyati shundaki, asardagi safar faqat geografik masofani bosib o‘tish emas. Qushlar yo‘l davomida o‘z istaklari, zaifliklari va dunyoviy bog‘liqliklarini anglaydilar. Shuning uchun yakuniy manzilga yetish g‘oyasi ichki o‘zgarish bilan uzviy bog‘liq. Insonning ma’naviy kamoloti ham faqat tashqi natijalar bilan belgilanmaydi; uning o‘z xatti-harakatlarini anglash, xatolaridan saboq chiqarish va axloqiy jihatdan o‘zgarishga tayyorligi ham muhim hisoblanadi. Shu bilan birga, Simurg‘ timsolini faqat psixologik o‘zlik bilan cheklash asarning tasavvufiy mazmunini toraytirishi mumkin. Dostonning an’anaviy sharhlarida u ilohiy haqiqat va ma’naviy birlik masalalari bilan ham bog‘lanadi. Shu sababli ilmiy tahlilda ramzning ham tasavvufiy, ham axloqiy-didaktik qirralarini hisobga olish zarur.

**Xulosa qilib aytganda,** Alisher Navoiyning “Lison ut-tayr” dostoni insonning ma’naviy kamoloti va o‘z-o‘zini anglashi masalalarini qushlar sayohati, ramziy obrazlar va tasavvufiy qarashlar orqali yoritgan yirik irfoniy asardir. Dostonning 1499-yilda yaratilgani, 193 bob va 3666 baytdan iboratligi, Farididdin Attorning “Mantiq ut-tayr” asari bilan ijodiy aloqasi uning adabiy-tarixiy o‘rnini belgilovchi muhim faktlardir. Asardagi qushlar timsoli insonning turli istaklari, zaifliklari va dunyoviy bog‘liqliklarini ochib beradi. Hudhud obrazi yo‘l-yo‘riq ko‘rsatish va hikmat orqali tushuntirish vazifasini bajaradi, yetti vodiy esa ma’naviy kamolotning ramziy bosqichlarini ifodalaydi. Simurg‘ni izlash syujeti insonning

haqiqat sari intilishi va ichki o‘zgarishi bilan bog‘liq murakkab falsafiy mazmunni mujassam etadi.

**Foydalanilgan adabiyotlar**

1. Kenjayeva S.N. Temuriylar davriga oid pedagogik asarlarda axloq masalalari // European science international conference: Modern problems in education and their scientific solutions. Vol. 3 No. 3 (2026) . 347-349-b.

2. Kenjayeva S.N. Temuriylar davri adabiy merosida komil inson tarbiyasi masalalari // Global Academic Conference on Research and Innovation. Volume 2, Issue 4 GACRI 2026/ New York/The Usa. 54-57-b.

3. Kenjayeva S.N. Temuriylar davri pedagogik tafakkurida ma’naviy-axloqiy qadriyatlarning o‘rni // International Conference on Contemporary Research ICCR–2026. 96-99-b.

4. Mardonov Sh., Zokirova U. Pedagogika nazariyasi va tarixi [Matn]: o‘quv qo‘llanma. – Toshkent: «Ishonchli hamkor», 2021. - 272 b.

5. Roziqov O. R. va boshqalar. Didaktika. T., "Fan", 1997, 111-b.

6. Xodjayev B.X. Umumta’lim maktabi o‘quvchilarida tarixiy tafakkurni modernizatsiyalashgan didaktik ta’minot vositasida rivojlantirish: Pedagogika fanlari doktori. ... diss. –Toshkent, 2016. – 314 b.